

М. С. Сергєєва

ВИРОБИ З КІСТКИ ТА РОГУ З МАЛОГО ГОРОДСЬКОГО ГОРОДИЩА

До наукового обігу вводяться матеріали з обробки кістки та рогу з Малоого городища давньоруського м. Городськ, які зберігаються у Наукових фондах ІА НАНУ. Надано аналіз виробів, техніку їх виготовлення і визначено рівень розвитку косторізного ремесла.

Ключові слова: *Давня Русь, Городськ, давньоруське ремесло, обробка кістки та рогу.*

ВСТУП

Давньоруське м. Городеск, відоме з літописних текстів, включає три городища, розташовані на території нинішнього с. Городське на лівому березі р. Тетерів (Коростишівський р-н Житомирської обл.). З них найбільшу увагу дослідників привертало Мале городище. Протягом кількох польових сезонів з 1936 по 1958 р. його вивчали Т. М. Мовчанівський, А. В. Дмитревська (1946), М. Ю. Брайчевський (1952), В. К. Гончаров (1952) і Р. І. Виезжев (1957; 1958; 1960; 1962). Серед численних артефактів, виявлених за роки розкопок, вироби з кістки та рогу становлять відносно невелику, але доволі цікаву колекцію. З-поміж кістяних артефактів є готові вироби, заготовки і сировина зі слідами обробки. Городище привертає увагу, зокрема, й через те, що тут виявлено об'єкти двох періодів — XII—XIII ст. (домонгольського часу) і XIII—XIV ст. Виділити об'єкти післямонгольського часу уможливив докладний аналіз знахідок, насамперед кераміки, здійснений в останні десятиліття (Звиздецький 1990; Капустін 2012; 2013; 2014). Артефакти з кістки походять з комплексів обох періодів. На цьому варто наголосити, оскільки кістка золотоординського часу на території Середнього Подніпров'я поки що лишається практично недослідженою. Не-

величка стаття, присвячена київській косторізній справі цього періоду (Сергєєва 2017), оце й усе, що маємо для території України. Отже, введення до наукового обігу матеріалів з Малоого Городського городища — це ще один крок у вивченні кістки середньовіччя.

Розглянемо готові вироби з кістки та рогу і кістку зі слідами обробки (сировина, заготовки, півфабрикати) з Малоого Городського городища, які зберігаються у Наукових фондах Інституту археології НАНУ. Вони походять з об'єктів і культурного шару городища. Вироби, що походять з об'єктів, здебільшого можна датувати і розділити на два вказані періоди. Оскільки не завжди можна встановити належність цих артефактів до певного періоду і, враховуючи очевидну відсутність змін у технології обробки, заготовки і півфабрикати ми розглянули сукупно. Розпочнемо з раніших матеріалів.

АРТЕФАКТИ XII—XIII ст.

Гребінь набірний двобічний, безперечно, належить до виробів, що датуються XII—XIII ст. (рис. 1: 1; 2: 11). Він походить з розкопок Р. І. Виезжева 1958 р. (1960, рис. 2: 6). Уцілів не повністю. З однієї сторони збереглася накладка, скріплена з основою штифтами з кольорового металу. Поверхня накладки — відполірована, але не до блиску. Привертає увагу вигляд зубців, немов посічених неглибокими горизонтальними борозенками (рис. 1: 1а). Є то сліди недбалої обробки, якоїсь технології виготовлення чи особливостей використання гребеня, говорити поки зарано. Вкажемо, що гребінь з похожими зубцями виявлено у Вишгороді (зберігається у Вишгородському історико-культурному заповіднику).

Рис. 1. Мале Городське городище, вироби з кістки й рогу: 1 — гребінь; 2, 7 — наконечники стріл; 3 — застібка (фрагмент); 4, 5 — амулети; 6 — свіщик; 8—10 — завершення набірних руків'їв ножів; 11 — гудзик

Загалом двобічні набірні гребені з кількох частин, скріплених накладками з обох боків, у XII—XIII ст. побутували у широкому ареалі, проте скрізь їх репрезентовано відносно незначним числом екземплярів.

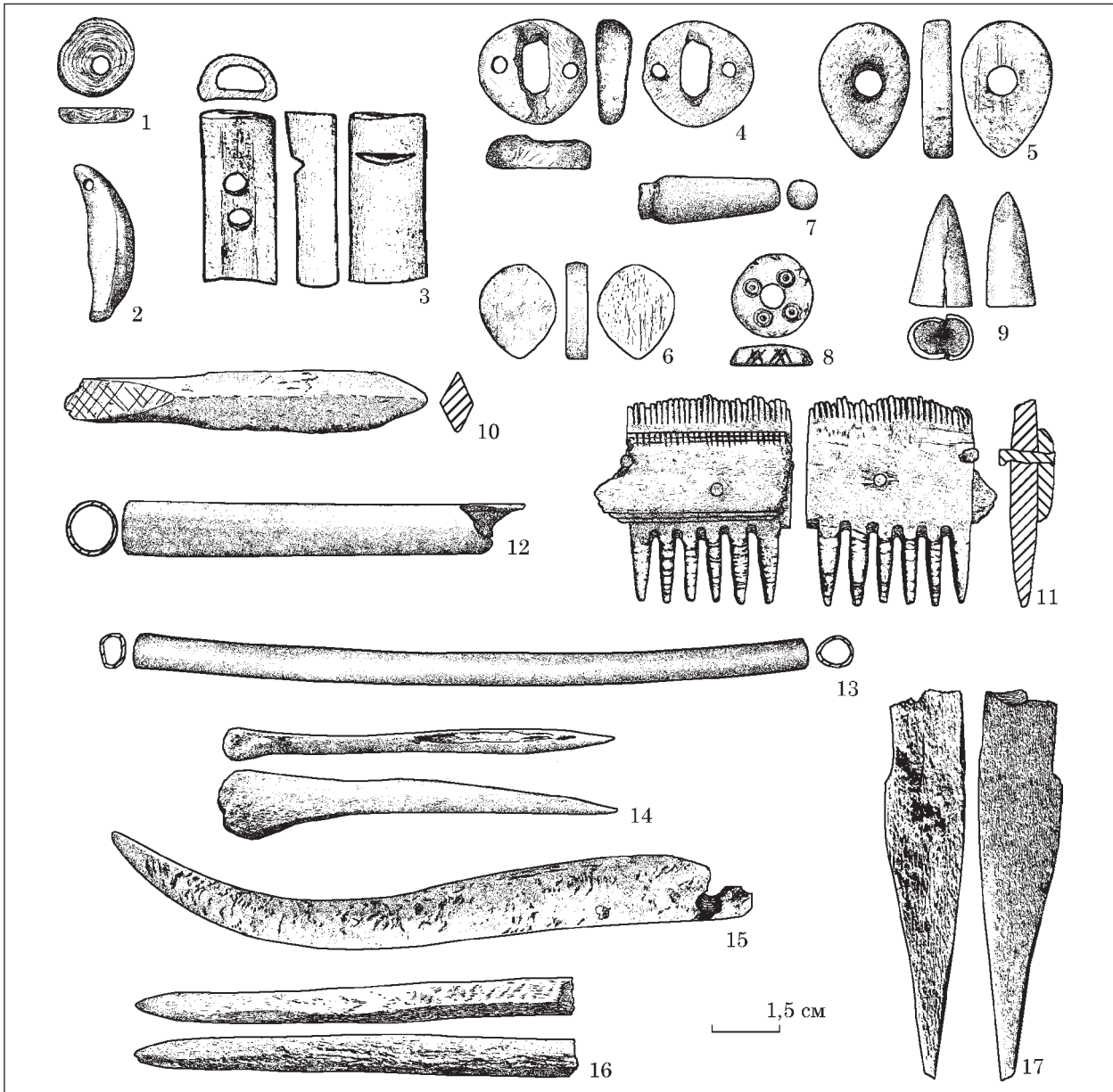
Наконечник стріли втулковий теж слушно віднести до цього періоду, він походить з матеріалів досліджень 1940 р. (рис. 1: 2; 2: 9). Його виготовлено з кінцевої частини паростка рогу оленя, трохи підгострене вістря є близьким до тригранного. Втулка — незвично широка. Довжина наконечника 2,5 см, діаметр втулки 0,9 × 1,3 см, її глибина 1,6 см, товщина стінок 0,1 см.

Втулкові наконечники конічної форми, іноді з тригранним вістряем — кулеподібні, за О. Ф. Медведевим (1966, с. 87), або конічні, за термінологією інших авторів (Руденко 2005, с. 69; Ruttkay 1976, S. 328), належать до най-

поширенішого типу кістяних стріл у середньовіччі. Вони побутували у Східній і частково у Південній Європі. Найбільше поширення таких наконечників спостерігається у Саркелі — Білій Вежі та Волзькій Булгарії, не виключено, що звідти вони й походять (Сергеева 2008a, с. 68—69; 2008b, с. 113). На Русі конічні стріли трапляються здебільшого у шарах XII — першої половини XIII ст. Екземпляр з Городська не перечить цьому.

Фрагмент (половина) стрижневої застібки (рис. 1: 3; 2: 7) — уламок двобічної кістяної застібки з кінцями зрізано-конічної форми і перехватом між ними. Обробка — якісна, поверхня ретельно відполірована. Виходячи з фрагмента, завдовжки понад 3,0 см, цілий екземпляр мав розмір не менше, ніж 6,0 см.

Аналогічні застібки відносно великих розмірів (7—10 см) трапляються у матеріалах дав-

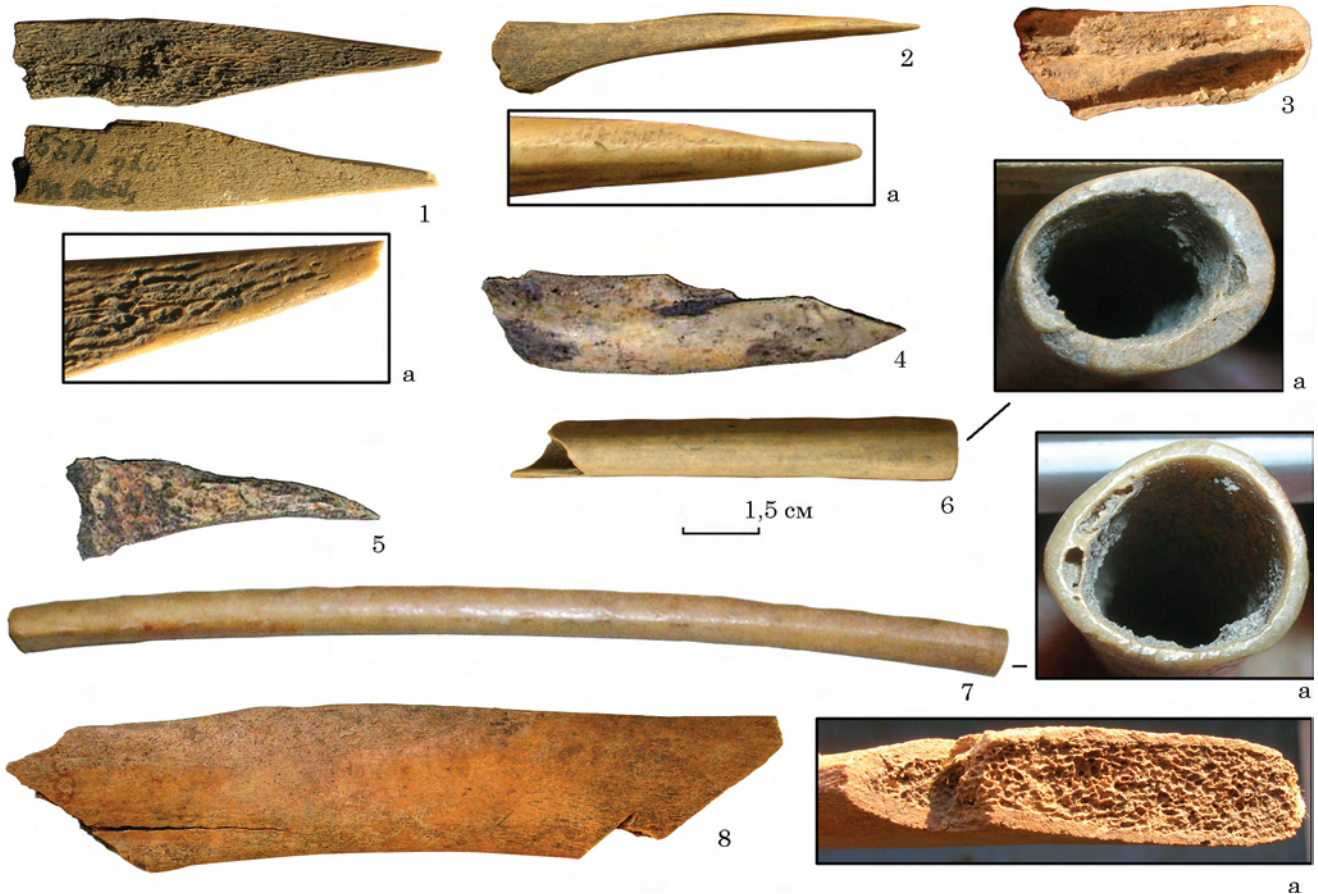
Рис. 2. Мале Городське городище, вироби з кістки та рогу: 1, 2 — амулети; 3 — свічник; 4—6 — завершення набірних руків'їв ножів; 7 — застібка (фрагмент); 8 — гудзик; 9, 10 — наконечники стріл; 11 — гребінь; 12, 13 — вироби з трубчастих кісток; 14—17 — примітивні знаряддя

ньоруських пам'яток, зокрема їх виявлено у Києві (Івакін та ін. 1998, рис. 137: 3; Сергеева 2011, рис. 60: 1—4) і Білогородці (Шовкопляс 1971, рис. 1: 3). Проте загалом цей тип застібок є універсальним, побутовав у широких територіальних і хронологічних межах, побутує й дотепер. Загалом їх вважають багатофункціональними (Borg 1998, s. 321). Аналогічну форму, наприклад, мали застібки скіфських сагайдаків (Черненко 1981, рис. 24). Отже, екземпляр з Городська можна датувати давньоруським часом з деякими застереженнями.

Дві трубочки з кісток дрібної тварини і великого птаха (рис. 2: 12, 13; 3: 6, 7), за умовами знахідки, а саме у давньоруській будівлі XVII, за нумерацією Р. І. Виезжева (1962, с. 140—142), теж можна датувати цим періодом. Тваринна

кістка — обламана з одного боку, з іншого край рівно зрізаний і відполірований. Фрагментарність виробу унеможливує ідентифікувати його. Він міг бути уламком трубчастого гольника або заготовкою для виробу. У пташиної кістки — обидва краї рівно зрізані і відполіровані, що може вказувати на готовий виріб. Визначити його призначення не вдалося.

Хребець риби з отвором з цього ж комплексу (рис. 1: 4; 2: 1), який слушно трактувати як амулет. Діаметр хребця приблизно 1,7 см, отвору — 0,4 см. Загалом знахідки хребців риби зі слідами обробки трапляються на пам'ятках широкого хронологічного діапазону — від доби раннього заліза до пізнього середньовіччя (Гречко, Горбаненко 2017, рис. 4; Горбаненко та ін. 2018).

Рис. 3. Мале Городське городище, оброблена кістка: 1, 2 — примітивні знаряддя; 3—5 — знаряддя (?); 6, 7 — вироби з трубчастих кісток; 8 — ребро зі слідами обробки

Ікло хижака з отвором біля одного кінця — ще один амулет з кістки (рис. 1: 5; 2: 2), виявлений у культурному шарі городища (Вьезжев 1958, с. 10). Отвір виконано свердлом, його діаметр 0,2 см.

Ікла хижих тварин (лисиці, вовки, собаки тощо) з отвором іноді трапляються на слов'янських і давньоруських пам'ятках (Ляпушкин 1958, с. 101, 115, рис. 66: 4; 76: 4; Горбунов 2009, с. 9, рис. 4: 18, 19; Готун, Сухонос 2014, с. 61, рис. 6: 1), зокрема і в давньоруському Києві (Івакін, Іоаннісян 2008, рис. 14: 2; Сергеева 2011, табл. 5: 9; 58: 10, 13—17). Такі амулети були поширені у просторі й часі, отже, ікло з Городська не належить до вузько датованих артефактів, хоча його причетність до давньоруського часу є найбільш імовірною. Попри поширення практики використання іклів хижих тварин, що пов'язано з особливим ставленням до хижаків, слід сказати, що їх представлено поодинокими зразками. Можна припустити, що їх так і носили окремо або, якщо у складі намиста, то по одному.

Рогова сокирка з графіті у вигляді безладної композиції (рис. 4), опублікована Р. І. Вьезжевим (Вьезжев 1960, рис. 2: 5). Аналогічну виявлено у Любечі на Чернігівщині у 1948 р. (Гончаров 1952, табл. I: 1). Завважимо, що такі сокирки не є прикметними для Середнього

Рис. 4. Мале Городське городище, рогова сокирка з розкопок 1958 р. (за Р. І. Вьезжевим)

Подніпров'я. Проте аналогічні походять з Білорусі (Лысенко 1974, с. 134, рис. 10: 16; 39: 12; 1999, рис. 59: 9; 2004, рис. 34; Плавінські 2007, с. 73). У Давид-Городку і Турові виявлено півфабрикати їх (Лысенко 1967, рис. 14: 12; 1999, рис. 56: 20; 57: 26; 2004, с. 72—73, рис. 34). Є аналогії також у Новгороді і Пскові (Артемьев 1994). За спостереженням М. О. Плавінського, рогові сокирки є характерними для регіонів, що прилягають до Балтійського моря (Плавінські 2007, с. 74). Завважимо, що обидва екземпляри з території України локалізуються на північних її околицях. Загалом їх інтерпретують як сакральні або соціально значущі предмети, хоча І. І. Єремеев вважає їх іграшками (2015, с. 612—625), посилаючись на те, що їх надто грубо виконано.

АРТЕФАКТИ XIII—XIV ст.

Сюди зараховуємо декілька виробів.

Наконечник стріли з плоским скошеним насадом (або з насадом на розщеплене древко) виявлено 1947 р. у будівлі 3 (півземлянка V, за Р. І. Виезжевим). За керамічним матеріалом К. М. Капустін (2014) зарахував цю будівлю до післямонгольських об'єктів. Наконечник (рис. 1: 7; 2: 10) має кілеподібну форму, на насаді — перехрещені лінії, виконані тонким вістрям, їх наносили для кращого закріплення в держаку. Довжина наконечника 7,0 см.

Такі наконечники були доволі поширеними на Русі. Нам довелося не раз сперечатися з О. Р. Артем'євим (2004), який вважав цей тип наконечників монгольськими і, відповідно, пов'язував їхню появу з приходом монголів (Сергеева 2009, с. 338; 2010а, с. 32; 2011, с. 109—110, тут і література), через це тут тільки повторимо висловлений раніше висновок: такі наконечники були розповсюджені дуже широко від Центральної Азії до Східної Європи, тож пов'язувати їх винятково з монгольським озброєнням не доводиться. Враховуючи поширення таких наконечників на території Центральної Азії, можна стверджувати, що цей різновид їх дійсно генетично сягав центрально-азійських прототипів, проте у XIII ст. став, як і багато інших деталей озброєння, спільним елементом у народів Євразії, не пов'язаним з конкретним етнічним контекстом. У XIII ст. на півдні Русі їх репрезентовано не меншим числом, ніж у тюркських і монгольських старожитностях. Їх виявлено також у Херсонесі (Херсонеський історико-археологічний заповідник, інв. № 4965/2, № 22/36647). Отже, загалом указаний тип наконечників стріл доречно зіставляти з іншими спільними елементами євразійського озброєння XIII ст., які побутували скрізь і не були пов'язані з якимось конкретним етнічним контекстом.

Кістяний півсферичний гудзик з отвором в центрі (рис. 1: 11; 2: 8) з об'єкта 1946 р. (пів-

землянка 6), який К. М. Капустін (2012) датував XIII—XIV ст. Поверхня його дещо нерівна, помітно сліди (паралельні борозенки), які свідчать про доводку на токарному верстаті (рис. 1: 11а, б). Гудзик зверху орнаментовано чотирма циркульними колами і перехрещеними насічками по боковій грані. У борозенках орнаменту подекуди збереглися сліди інкрустації сріблястим металом. Діаметр виробу 1,8 см, отвору — 0,6 см. Форма, розмір і орнаментация гудзика є характерними для виробів такого зразка.

Авторка присвятила півсферичним гудзикам спеціальне дослідження (Сергеева 2014, тут і література), тож не будемо докладно зупинятися на цій знахідці. Лише завважимо, що ареал побутування півсферичних гудзиків у X—XIII ст. охоплював територію Близького Сходу, Східної і частково Центральної Європи, де такі вироби — практично однорідні, включаючи розмір і орнаментацию, зокрема інкрустацію кольоровими металами. Значимо, що загалом інкрустація є досить рідкісним видом декорування виробів з кістки. Прикметно, що найчастіше вона простежується саме на гудзиках, які одночасно були функціональною і декоративною деталлю.

Півсферичні гудзики з давньоруських пам'яток здебільшого датовані X — першою половиною XIII ст. Загалом же хронологічні межі їхнього побутування на території Східної Європи охоплюють X—XIV ст., однак для другої половини XIII—XIV ст. їх простежено переважно за матеріалами поховань степових кочових народів.

Додамо, поки що єдиним, імовірно, післямонгольським комплексом, який можна трактувати як косторізну майстерню, є залишки будівлі, дослідженої Т. М. Мовчанівським у Києві на садибі Художньої школи (Старокиївська гора, нині територія Національного музею історії України), в якій виявлені численні уламки тваринної кістки і готові вироби з неї. З виробів згадуються гудзики, наконечники стріл, проколки, трубочки. Автор дослідження попередньо датував цю майстерню XIII—XIV ст., проте не встиг розглянути її детальніше (Мовчанівський б. р., с. 44). Фото матеріалу з цього комплексу пізніше опублікував М. К. Каргер (1958, табл. XCIV), проте пов'язав його з давньоруським ремеслом. Завважимо, що стан документації розкопок 1936—1937 рр. не можна назвати задовільним, проте Т. М. Мовчанівський, як правило, оцінював матеріал дуже критично, що схиляє нас до його датування. Півсферичний гудзик з Городська підтверджує, що такі гудзики побутували на Русі у післямонгольський час.

Завершення набірних руків'їв ножів виявлено в об'єкті 7 (1946 р.), датованому післямонгольським часом К. М. Капустіном (2012). Вони мають вигляд невеликих пластин мигдалеподібної форми (рис. 1: 8, 9; 2: 5, 6). Одна

має розміри $3,0 \times 2,0$ см і круглий отвір діаметром 0,6 см посередині; друга — розмірами $2,2 \times 1,8$ см, без отвору. У разі відсутності отвору можна думати, що цю деталь наклеювали на руків'я, хоча насічок, які у таких випадках наносили для кращого прикріплення, тут немає. Можливо, цей екземпляр є півфабрикатом.

Ще одно завершення — дископодібне, діаметром 2,4 см, походить з розкопок Р. І. Виезжева 1958 р. (рис. 1: 10; 2: 4). Воно має три отвори — центральний овальний і два дрібні круглі по боках. Діаметр круглих отворів 0,3 см, овального — $1,4 \times 0,6$ см. Цей екземпляр не можна зв'язати безперечно з об'єктами XIII—XIV ст., хоча таке датування також не виключено.

Подібні завершення набірних руків'їв з рогу виявлено у Києві (Шовкопляс 1973, рис. 6: 6—8, 12; Івакін та ін. 1998, рис. 104: 7; Сергеева 2011, с. 85, табл. 26: 9), у Теофанії (не опубліковане), на Чорнобильському городищі (Сергеева 2016, с. 155—156, рис. 2: 3, 4) тощо, де вони датуються XII—XIII ст. На півночі Русі, вони з'являються близько середини XIII ст. (Колчин 1982, с. 166). На пам'ятках у Волзькій Булгарії вони побутували протягом булгарського і ординського часів (Руденко 2005, с. 73, табл. 13). Городські знахідки можуть свідчити, що такі завершення продовжували побутувати на Русі у післямонгольські часи, що не перечить загальним хронологічним межах їхнього побутування.

Рис. 5. Мале Городське городище: 4, 6 — знаряддя з рогу, решта — півфабрикати з рогу

ІНШІ АРТЕФАКТИ

Свищик або мундштук духового музичного інструменту, виявлений 1940 р., не можна впевнено датувати (рис. 1: 6; 2: 3). Виготовлений з кістки, поверхню доволі ретельно оброблено. Довжина 3,7 см. З одного боку просвердлено два круглі отвори діаметром по 0,5 см, з протилежного є щілиноподібний отвір.

Свищики, що їх зрідка виявляють у поодиноких екземплярах на давньоруських пам'ятках, переважно — примітивні вироби, з необробленою поверхнею і часто з недбало опрацьованою порожниною (Сергеева 2010b, с. 209—210). Такі вироби слушно вважати дитячими іграшками або знаряддями мисливців (вабиками). Виготовити їх було нескладно. Виріб з Городська вирізняється тим, що має форму професійного музичного інструменту і виготовлений із застосуванням професійних знарядь, зокрема свердла.

На городищі виявлено також кілька примітивних знарядь з кістки і рогу.

З-поміж знарядь з рогу, насамперед, укажемо гілку рогу оленя з наскрізним отвором з

тупого кінця, що, ймовірно слугувала швайкою (рис. 2: 15; 5: 6). Інше знаряддя з рогу — невелике лоццло з підгострим кінцем завдовжки 9,5 см. Його виготовлено з обструганої з чотирьох боків гілки рогу оленя (рис. 2: 16; 5: 4). Функціональний кінець — дещо підлощений, себто лоццло використовували в роботі (рис. 4: 5a). Такими знаряддями могли обробляти шви і дрібні деталі виробів з хутра або шкіри. Крім того, незначною кількістю репрезентовано знаряддя з кістки з загостреним кінцем (рис. 2: 14, 17; 3: 1, 2), які також слугували для обробки дрібних деталей виробів з м'яких матеріалів (шкіра, хутро). Є ще кілька уламків кісток, які можна з деяким застереженням розглядати разом із знаряддями, проте впевнено інтерпретувати їх складно через відсутність вираженої лощеної поверхні, яка виникає внаслідок використання предмета (рис. 3: 3—5). Можливо, ними користувалися нетривалий час, проте не виключено, що це просто кістки зі слідами утилізації, не пов'язані з косторізною справою.

Крім виробів, у колекції є окремі кістки зі слідами обробки, зокрема ребро з слідами роз-

Рис. 6. Мале Городське городище, фрагменти рогів оленя зі слідами обробки

пилювання (рис. 3: 8), а також сліди обробки рогу у вигляді півфабрикатів (рис. 5: 1—3, 5, 7, 8) і розпиляних рогів оленя (рис. 6).

На заготовках і півфабрикатах добре помітно сліди знарядь, які використовували для обробки кістки. Роги розпилювали на заготовки: на всіх торцях оленячих рогів простежуються сліди пилки. На півфабрикатах є сліди різальних знарядь (рис. 5: 1а, 2б, 3а, 5а, б, 7) і напилка (рис. 5: 2в). На окремих готових виробах є отвори, виконані свердлом. Це свищик, гудзик, завершення ножа, швайка з рогу оленя, амулет з ікла хижака. Сліди доводки на токарному верстаті на гудзику вказують на можливе використання цього приладу, хоча гудзик міг належати до довізних виробів. Принаймні є дані, що більшість гудзиків давньоруського часу виготовляли в Києві, де виявлено косторізні майстерні з гудзиками на різних стадіях виробництва (Сергеева 2011, с. 154; 2014). Проте про виробництво і поширення гудзиків у другій половині XIII ст. і пізніше даних поки що обмаль.

ВИСНОВКИ

Характеризуючи стан косторізної справи на городищі, можна стверджувати, що сукупність артефактів з кістки та рогу свідчить про можливість існування тут косторізного виробництва тільки як допоміжного ремесла. Окремі риси вказують на обізнаність виробників з основними техніками обробки кісткових матеріалів і володіння професійними знаряддями (свердло, напилко, токарний верстат). Звернемо увагу, що сліди розпилювання кісткового матеріалу вказують на застосування пилок з відносно дрібними зубцями, що також вказує на їхнє спеціалізоване призначення. Частина виробів (примітивні знаряддя, вироби з трубчастих кісток) могла бути продукцією домашнього ремесла. До виробів майстрів-професіоналів належать давньоруський гребінець і, можливо, застібка, а з виробів XIII—XIV ст. — гудзик, наконечник стріли з насадом, завершення руків'їв ножів. Незначна кількість їх і відсутність інших ознак професійного виробництва (об'єкти зі значною кількістю відходів, заготовок, стружки, браковані вироби) уможливило припускати лише діяльність різьбярів широкого профілю, які працювали з різними матеріалами. Частина продукції (гребінь, гудзик) могла походити з інших міст. Незначна кількість кісткового матеріалу, зокрема півфабрикатів і готових виробів, що походять з комплексів різного часу, виключають можливість функціонування стаціонарного косторізного виробництва на городищі, принаймні поблизу досліджених ділянок.

ЛІТЕРАТУРА

Артемьев, А. Р. 1994. Орнаментированные топоры из раскопок средневекового Новгорода. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, 8, с. 156-166.

Артемьев, А. Р. 2004. Проблемы выделения монголо-татарского комплекса вооружения среди древнерусских материалов XIII в. В: Макаров, Н. А. Чернецов, А. В., Лопатин, Н. В. (ред.). *Восточная Европа в средневековье*. Москва: Наука, с. 143-152.

Брайчевський, М. Ю. 1952. Розкопки на третьому Городському городищі. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 3, с. 187-196.

Выезжев, Р. И. 1957. *Отчет Городского отряда Древнерусской экспедиции*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1957/14.

Выезжев, Р. И. 1958. *Отчет древнерусской экспедиции 1958 года о раскопках Малого городища в с. Городке Житомирской обл.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1958/12а.

Выезжев, Р. И. 1960. Раскопки «Малого городища» летописного Городеска. *Краткие сообщения Института археологии Украинской ССР*, 10, с. 124-135.

Виезжев, Р. І. 1962. Будівлі «Малого городища» X—XIII ст. в с. Городську. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 12, с. 131-154.

Гончаров, В. К. 1952. Розкопки древнього Городська. Розкопки на третьому Городському городищі. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 3, с. 182-186.

Горбаненко, С. А., Гошко, Т. Ю., Дзюладзе, О. С., Ковальчук, О. М., Милашевський, О. С., Нестеровський, В. А., Панікарський, А. В., Сергеева, М. С. 2018. Намисто вельбарської культури з Хрінників. *Археологія*, 2, с. 77-93.

Горбунов Д. Н. 2009. Изделия из кости и рога Липинского археологического комплекса. В: Плаксин, И. М. (ред.). *Актуальные проблемы научного творчества ученых кафедры истории России*. Сборник научных статей к 75-летию образования исторического факультета. Курск: КГУ, с. 5-20.

Готун, І. А., Сухонос, А. М. 2014. Культівні предмети з поселення Ходосівка-Рославське. *Археологія і давня історія України*, 1 (12), с. 55-67.

Гречко, Д. С., Горбаненко, С. А. 2017. Перший досвід фільтрації ґрунту на Більському городищі (ур. Царина Могила). В: Корохіна, А. В. (ред.). *Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики. Матеріали наукової конференції молодих вчених*. Київ: Стародавній світ, с. 130-134.

Дмитревская, А. В. 1946. *Отчет о раскопках Малого Городского городища 1946 года*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1946/25.

Еремеев, И. И. 2015. *Древности Полоцкой земли в историческом изучении Восточно-Балтийского региона (очерки средневековой археологии и истории Псковско-Белорусского Подвинья*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.

Звиздецкий, Б. А. 1990. О времени существования летописного Городеска. *Советская археология*, 1, с. 42-56.

Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А., Козюба, В. К., Поляков, С. Є., Чекановський, А. А., Чміль, Л. В. 1998. *Звіт про дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих територій в м. Києві у 1998 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1998/92.

Івакін, Г. Ю., Іоаннісян, О. М. 2008. Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005—2007 р. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Дньєслово*. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. Київ: Корвінпрес, с. 191-213.

Капустін, К. 2012. Комплекси післямонгольського часу з Городська. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21, 1, с. 108-113.

Капустін, К. 2013. Об'єкти другої половини XIII—XIV ст. з Городська (за матеріалами розкопок 1955—1958 рр.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22, 1, с. 34-41.

Капустін, К. М. 2014. Об'єкти післямонгольського часу з Городська. *Археологія і давня історія України*, 1 (12), с. 119-126.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*. Москва; Ленинград: АН СССР, 1.

Колчин, Б. А. 1982. Хронология новгородских древностей. В: Колчин, Б. А., Янин, В. Л. (ред.). *Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода*. Москва: Наука, с. 156-177.

Лысенко, П. Ф. 1969. Раскопки городища древнерусского Давид-Городка в 1967 году. В: Чернявский, М. М. (ред.). *Древности Белоруссии: Доклады к конференции по археологии Белоруссии (март 1969)*. Минск, с. 352-382.

Лысенко, П. Ф. 1974. *Города Туровской земли*. Минск: Наука і техника.

Лысенко, П. Ф. 1999. *Туровская земля IX—XIII вв*. Минск: Беларуская навука.

Лысенко, П. Ф. 2004. *Древний Туров*. Минск: Беларуская навука.

Ляпушкин, И. И. 1958. *Городище Новотроицкое*. Москва: Наука. Материалы и исследования по археологии СССР, 74.

Медведев, А. Ф. 1966. *Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII—XIV вв*. Москва: Наука. Свод археологических источников, Е 1-36.

Мовчанівський, Т. М. Б. р. *Археологічні дослідження городищ з часів Київської Русі: Києва, Вишгорода, Райок, Городська*. Чернетки статті. НА ІА НАН України, авторський фонд Т. М. Мовчанівського.

Плавінські, М. 2007. Сякеры другой паловы XI—XIII стст. з раскопак Мінскага замчышча. *Acta archaeologica Albaruthenica*, 2, с. 68-85.

Руденко, К. А. 2005. Булгарские изделия из кости и рога. В: *Древности Поволжья: эпоха средневековья (исследования культурного наследия Волжской Булгарии и Золотой Орды)*. Материалы II Российской конференции «Поволжье в средние века» 25—28 сент. 2003 г. Москва; Казань: Школа, с. 67-97.

Сергеева, М. С. 2008а. Давньоруські кістяні вістря стріл Середньої Наддніпряниці. *Чернігівські старожитності*, 1, с. 66-72.

Сергеева, М. С. 2008b. Костяные детали вооружения лучника с территории лесостепного Поднепровья. В: Винников, А. З. (ред.). *Древности эпохи средневековья Евразийской лесостепи*. Воронеж: ВГУ, с. 108-122.

Сергеева, М. 2009. Деталі озброєння з кістки та рогу з території Південної та Західної Русі. В: Бевз, М. (ред.). *Фортеця: збірник заповідника «Тустань» на пошану Михайла Рожка*. Львів: Камула, с. 333-340.

Сергеева, М. 2010а. До питання про київську різьблену кістку XIII—XIV ст. *Наукові записки з української історії*, 25, с. 30-34.

Сергеева, М. С. 2010b. Про деякі давньоруські приладдя з кістки та рогу для ігор і розваг. *Древности 2010*, с. 203-220.

Сергеева, М. С. 2011. *Косторізна справа у Стародавньому Києві*. Київ: КМТ.

Сергеева, М. С. 2014. Про один тип середньовічних гудзиків на території Східної Європи. *Археологія і давня історія України*, 2 (13), с. 153-154.

Сергеева, М. С. 2016. Давньоруська різьблена кістка з Чорнобильського городища. *Археологія і давня історія України*, 3 (20), с. 152-159.

Сергеева, М. С. 2017. До питання про косторізне ремесло в Києві XIII—XVIII століть. В: Толочко, О. П. (ред.). *Культурний шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна*. Київ: Лауріус, с. 377-387.

Черненко, Е. В. 1981. *Скифские лучники*. Киев: Наукова думка.

Шовкопляс, Г. М. 1971. Давньоруські кістяні вироби з розкопок В. В. Хвойки. *Середні віки на Україні*, 1, с. 191-195.

Шовкопляс, Г. М. 1973. Про косторізне ремесло в стародавньому Києві. *Середні віки на Україні*, 2, с. 109-122.

Borg, K. 1998. Föremål med mångsidig användning. In: Borg, K. (ed.). *Eketorp III. Den medeltida befästningen på Öland. Artefakterna*. Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, Almqvist & Wiksell international, s. 318-322.

Ruttkay, A. 1976. Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II). *Slovenská Archeológia*, 24, 2, S. 245-395.

REFERENCES

Artemiev, A. R. 1994. Ornamentirovannye topory iz raskopok srednevekovogo Novgoroda. *Novgorod i Novgorodskaia zemlia. Istorii i arkheologiya*, 8, s. 156-166.

Artemiev, A. R. 2004. Problemy vydeleniia mongolo-tatarskogo kompleksa vooruzheniia sredi drevnerusskikh materialov XIII v. In: Makarov, N. A., Chernetsov, A. V., Lopatin, N. V. (eds.). *Vostochnaia Evropa v srednevekovie*. Moskva: Nauka, s. 143-152.

Braichevskiy, M. Yu. 1952. Rozkopky na tretiomu Horodskomu horodyshchi. *Arkheolohichni pamiatky URSS*, 3, s. 187-196.

Vyezhev, R. I. 1957. *Otchet Gorodskogo otriada Drevnerusskoi ekspeditsii*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1957/14.

Vyezhev, R. I. 1958. *Otchet drevnerusskoi ekspeditsii 1958 goda o raskopkakh Malogo gorodishcha v s. Gorodske Zhitomirskoi obl.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1958/12a.

Vyezhev, R. I. 1960. Raskopki «Malogo gorodishcha» letopisnogo Gorodeska. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii Ukrainskoi SSR*, 10, s. 124-135.

Vyezhev, R. I. 1962. Budivli «Maloho horodyshcha» X—XIII st. v s. Horodsku. *Arkheolohichni pamiatky URSS*, 12, s. 131-154.

Honcharov, V. K. 1952. Rozkopky drevnoho Horodska. Rozkopky na tretiomu Horodskomu horodyshchi. *Arkheolohichni pamiatky URSS*, 3, s. 182-186.

Horbanenko, S. A., Hoshko, T. Yu., Dzeladze, O. S., Kovalchuk, O. M., Mylashevskiy, O. S., Nesterovskiy, V. A., Panikarskiy, A. V., Serhieieva, M. S. 2018. Namysto velbarskoi kultury z Khrinnykiv. *Arkheolohiia*, 2, s. 77-93.

Gorbunov, D. N. 2009. Izdeliia iz kosti i roga Lipinskogo arkheologicheskogo kompleksa. In: Plaksin, I. M. (ed.). *Aktualnye problemy nauchnogo tvorchestva uchenykh kafedry istorii Rossii*. Sbornik nauchnykh statei k 75-letiiu obrazovaniia istoricheskogo fakulteta. Kursk: KGU, s. 5-20.

Hotun, I. A., Sukhonos, A. M. 2014. Kultovi predmety z poselenniia Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (12), s. 55-67.

Hrechko, D. S., Horbanenko, S. A. 2017. Pershyi dosvid filtratsii gruntu na Bilskomu horodyshchi (ur. Tsaryna Mohyla). In: Korokhina, A. V. (ed.). *Intepretatsiia arkheolohichnykh dzherel: zdobutky ta vyklyky*. Materialy naukovoii konferentsii molodykh vchenykh. Kyiv: Starodavnii svit, s. 130-134.

Dmitrevskaia, A. V. 1946. *Otchet o raskopkakh Malogo Gorodskogo gorodishcha 1946 goda*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1946/25.

Eremeyev, I. I. 2015. *Drevnosti Polotskoi zemli v istoricheskom izuchenii Vostochno-Baltiiskogo regiona (ocherki srednevekovoi arkheologii i istorii Pskovsko-Belorusskogo Podvinia*. Sankt-Peterburg: Dmitrii Bulanin.

Zvzdetskii, B. A. 1990. O vremeni sushestvovaniia letopisnogo Gorodeska. *Sovetskaia arkheologiya*, 1, s. 42-56.

Ivakin, H. Yu., Kozubovskiy, H. A., Koziuba, V. K., Poliakov, S. Ye., Chekanovskiy, A. A., Chmil, L. V. 1998. *Zvit pro doslidzhennia kompleksu Mykhailivskoho Zolotoverkhoho monastyrta ta prylyhlykh terytorii v m. Kyievi u 1998 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1998/92.

Ivakin, H. Yu., Ioannisian, O. M. 2008. Pershi pidsumky vyvchennia Desiatynnoi tserkvy u 2005—2007 r. In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Dneslovo*. Zbirka prats na poshanu diisnoho chlena Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy Petra Petrovycha Tolochka z nahody yoho 70-richchia. Kyiv: Korvinpres, s. 191-213.

Kapustin, K. 2012. Kompleksy pisliamoholskoho chasu z Horodska. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*, 21, 1, s. 108-113.

Kapustin, K. 2013. Ob'ekty druhoi polovyny XIII—XIV st. z Horodska (za materialamy rozkopok 1955—1958 rr.). *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*, 22, 1, s. 34-41.

Kapustin, K. M. 2014. Ob'ekty pisliamoholskoho chasu z Horodska. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (12), s. 119-126.

Karger, M. K. 1958. *Drevnii Kiev. Ocherki po istorii materialnoi kultury drevnerusskogo goroda*. Moskva, Leningrad: AN SSSR, 1.

Kolchin, B. A. 1982. Khronologiiia novgorodskikh drevnostei. In: Kolchin, B. A., Yanin, V. L. (eds.). *Novgorodskii sbornik. 50 let raskopok Novgoroda*. Moskva: Nauka, s. 156-177.

Lysenko, P. F. 1969. Raskopki gorodishcha drevnerusskogo David-Gorodka v 1967 godu. In: Cherniavskii, M. M. (ed.). *Drevnosti Belorussii: Doklady k konf. po arkheologii Belorussii* (mart 1969). Minsk, s. 352-382.

Lysenko, P. F. 1974. *Goroda Turovskoi zemli*. Minsk: Navuka i tekhnika.

Lysenko, P. F. 1999. *Turovskaia zemlia IX—XIII vv.* Minsk: Belarускаia navuka.

Lysenko, P. F. 2004. *Drevnii Turov*. Minsk: Belarускаia navuka.

Liapushkin, I. I. 1958. *Gorodishche Novotroitskoe*. Moskva: Nauka. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 74.

Medvedev, A. F. 1966. *Ruchnoe metatelnoe oruzhie (luk i strely, samostrel) VIII—XIV vv.* Moskva: Nauka. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E 1-36.

Movchanivskiy, T. M. B. r. *Arkheolohichni doslidzhennia horodyshch z chasiv Kyivskoi Rusi: Kyieva, Vyshhoroda, Raiok, Horodska*. Chernetyki statti. NA IA NAN Ukrainy, avtorskyi fond T. M. Movchanivskoho.

Plavinski, M. 2007. Siakery drugoi palovy XI—XIII stst. z raskopak Minskaga zamchyscha. *Acta archaeologica Albaruthenica*, 2, s. 68-85.

Rudenko, K. A. 2005. Bulgarskie izdeliia iz kosti i roga. *Drevnosti Povolzhia: epokha srednevekovia (issledovaniia kulturnogo nasledia Volzhskoi Bulgarii i Zolotoi Ord)*. Materialy II Rossiiskoi konferentsii «Povolzhe v srednie veka» 25—28 sent. 2003 g. Moskva; Kazan: Shkola, s. 67-97.

Serhieieva, M. S. 2008a. Davnoruski kistiani vistria stril Srednoi Naddnriianshchyny. *Chernihivski starozhytnosti*, 1, s. 66-72.

Sergeeva, M. S. 2008b. Kostiane detalii vooruzheniia luchnika s territorii lesostepnogo Podneprov'ia. In: Vinnikov, A. Z. (ed.). *Drevnosti epokhi srednevekovia Evraziiskoi lesostepi*. Voronezh: VGU, s. 108-122.

Serhieieva, M. S. 2009. Detalii ozbroieniia z kistky ta rohu z terytorii Pivdennoi ta Zakhidnoi Rusi. In: Bezv, M. (ed.). *Fortetsia: zbirnyk zapovidnyka «Tustan» na poshanu Mykhaila Rozhka*. Lviv, «Kamula», s. 333-340.

Serhieieva, M. S. 2010b. Pro deiaki davnoruski prylyddia z kistky ta rohu dlia ihor i rozvah. *Drevnosti* 2010, s. 203-220.

Serhieieva, M. S. 2011. *Kostorzna sprava u Starodavnomu Kyievi*. Kyiv, KMT.

Serhieieva, M. S. 2014. Pro odyin typ serednovichnykh gudzykiv na terytorii Skhidnoi Yevropy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (13), s. 153-154.

Serhieieva, M. S. 2016. Davnoruska rizblena kistka z Chernobylskoho horodyshcha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (20), s. 152—159.

Serhieieva, M. S. 2017. Do pyttannia pro kostorzne remeslo v Kyievi XIII—XVIII stolit. In: Tolochko, O. P. (ed.). *Kulturnyi shar*. Statti na poshanu Hliba Yuriiovycha Ivakina. Kyiv: Laurus, s. 377-387.

Chernenko, E. V. 1981. *Skifskie luchniki*. Kiev: Naukova dumka.

Shovkopliias, H. M. 1971. Davnoruski kistiani vyroby z rozkopok V. V. Khvoiky. *Seredni viky na Ukraini*, 1, s. 191-195.

Shovkopliias, H. M. 1973. Pro kostorzne remeslo v starodavnomu Kyievi. *Seredni viky na Ukraini*, 2, s. 109-122.

Borg, K. 1998. Föremål med mångsidig användning. In: Borg, K. (ed.). *Eketorp III. Den medeltida befästningen på Öland. Artefakterna*. Stockholm, Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, Almqvist & Wiksell international, s. 318-322.

Ruttkey, A. 1976. Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II). *Slovenská Archeológia*, 24, 2, S. 245-395.

M. S. Serhieieva

BONE AND ANTLER PRODUCTS FROM THE SMALL HILLFORT OF HORODSK

The materials of bone processing from the Small Hillfort of Horodsk (the Korostyshiv Region of the Zhytomyr Oblast) stored in the Institute of Archeology of NAS of Ukraine are published in the paper. The analysis of the products, technique of manufacture and level of development of bone-carving craft is provided.

Bone artefacts include the completed products, blanks and bone raw material with traces of processing. Bone artifacts come from the cultural layer and the objects dated to two periods: the 12th — first half of the 13th centuries and the second half of 13th—14th centuries.

The composite bilateral comb, socketed arrowhead, fragment of the toggle clasp, two products of tubular bones (bird and animal bones) and the amulet from fish vertebra with the drilled hole could be undoubtedly dated back to the 12th — the first half of 13th centuries. Most likely we also can date to this period the amulet of fang of predator with a hole at one end which comes from the cultural layer.

According to the conditions of find and some analogies the keel-like arrowtip with a splay flat stem, three end parts of knife handles and the hemispherical button could be considered the products of the second half of the second half of 13th—14th centuries. The find from Horodsk confirms the possibility of manufacture of this type of buttons in Rus in the post-Mongol period.

In addition to the completed products the traces of antler processing in the form of scattered deer antlers and semi-finished products were found. The whole complex of bone and antler artefacts (small number of products and the lack of objects with signs of bone-carving workshops) testifies to the possibility of existence of bone-carving handicraft in the hill-fort only as auxiliary craft.

Keywords: Ancient Rus, Horodsk, Ancient Rus handicraft, bone and antler treatment.

Одержано 6.10.2019

СЕРГІЄВА Марина Сергіївна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, вул. Г. Сковороди, 96, Київ, 04070, Україна.

SERHIEIEVA Marina S., Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, G. Skovorody Str., 9b, Kyiv, 04070, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0002-3785-0311, mar.sergeyeva@gmail.com.